

УДК 94 (470) «19»:27

Р. М. Шеретюк,*доктор історичних наук, доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва**Рівненський державний гуманітарний університет*

**РЕАЛИЗАЦИЯ ЭТНОКОНФЕСИОННОЙ ПОЛИТИКИ
РОССИЙСКОГО УРЯДУ НАПЕРЕДОДНІ «ВОЗЗ'ЄДНАННЯ»
ГРЕКО-УНИАТИВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
З РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ 1839 Р.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ)**

Суттєвий корпус архівних джерел з досліджуваної проблеми містить Державний архів Російської Федерації. Документи з його збірки дозволяють розкрити практику підготовки проурядових сил до офіційного «возз'єднання» Греко-уніатської церкви з Російською православною, а також ті труднощі, що виникали в них на цьому шляху. Переконливі факти про це знаходимо у фонді «Третье Отделение Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. 4 экспедиция» (Ф. 109) Державного архіву Російської Федерації.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, Греко-уніатська церква, етноконфесійна політика, архівні матеріали.

**РЕАЛИЗАЦИЯ ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ
РОССИЙСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА НАКАНУНЕ
«ВОССОЕДИНЕНИЯ» ГРЕКО-УНИАТОВ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ
УКРАИНЫ С РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКОВЬЮ 1839 Г.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ)**

Существенный корпус архивных источников по исследуемой проблеме содержит Государственный архив Российской Федерации. Документы из его собрания позволяют раскрыть практику подготовки проправительственных сил к официальному «воссоединению» Греко-унитской церкви с Русской православной, а также те трудности, которые возникали у них на этом пути. Убедительные факты об этом находим в фонде «Третье Отделение Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. 4 экспедиция» (Ф. 109) Государственного архива Российской Федерации.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина, Греко-униатская церковь, этноконфессиональная политика, архивные материалы.

SALES ETHNIC-RELIGIOUS POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT BEFORE THE «REUNIFICATION» GREEK UNIATES RIGHT-BANK OF UKRAINE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH 1839 (BASED STATE ARCHIVES RUSSIAN FEDERATION)

A significant body of archival sources on the researched topic contains the State Archive of the Russian Federation. Documents from his collection to discover the practice of training pro-government forces before the official «reunion» of the Greek Uniate Church with the Russian Orthodox and the difficulties encountered them along the way. Convincing evidence of this is found in the fund «Third of department Ego Imperial Majesty Sobstvennoy Kantselyaryu. 4 expedition» (P. 109) State Archives of the Russian Federation.

Keywords: Russian Empire, Right-Bank Ukraine, Greek Uniate Church, ethnic politics, archival materials.

На завершальному етапі підготовки до «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України і Білорусі з Російською православною церквою світське чиновництво та керівники синодального православ'я, а також віддане великоімперським задумам царату греко-уніатське духовенство здійснювали низку заходів, спрямованих на те, щоб «віддаляти уніатів від латинства і польськості», сприяти поступовому запровадженню «синодально-російських взірців церковності» і «російськості». Вагомий інформаційний масив, що міститься у фонді «Третье Отделение Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. 4 экспедиция» (Ф. 109) Державного архіву Російської Федерації, проливає світло на обставини та практику реалізації етноконфесійної політики російського самодержавства напередодні «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською православною церквою 1839 р.

Значний інтерес окреслена проблема викликала ще в дореволюційних істориків [9]. Тим не менше, праці сучасних вітчизняних релігієзнавців [5, 6, 7] засвідчують, що ці питання мають ще багато «білих плям».

Метою дослідження є висвітлення та аналіз окремих обставин та практики реалізації етноконфесійної політики російського самодержавства напередодні «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською православною церквою 1839 р. (за матеріалами Державного архіву Російської Федерації).

На початку XIX ст. Російська імперія була як полінаціональною, так і поліконфесійною державою. Однак її вищі урядові кола були переконані, що для утвердження російської нації необхідно всіляко зміцнювати «благочестя», тобто православ'я, а будь-які відступи від нього кваліфікувалися ними як посягання не лише на релігійні, а й на національні та державні підвалини. Російський богослов XIX ст. Г. Соколов з цього приводу зазначав: «Вітчизна і православ'я для народу є синонімами. Захищати свою вітчизну – те саме, що боротися за православ'я, а захищати православ'я і православних – стояти за батьківщину» [8, с. 83 – 86].

Апогеєм шовіністичної політики імператора Миколи I у релігійно-церковній сфері Правобережної України стало скасування Уніатської церкви, існування якої заважало царському уряду завершити остаточне злиття цих теренів з Російською імперією. Його необхідними умовами поставали: ліквідація усякого натяку на самостійність і незалежність церкви, уніфікація церковного життя, остаточна інкорпорація церкви в державний апарат, радикальна русифікація краю. Царський уряд і підпорядкований йому Синод виявили повну солідарність у твердих намірах суттєво послабити вплив Апостольської столиці на духовне життя населення, мінімізувати польські впливи на Правобережжі, а отже – потенційну підтримку духовенством, підлеглим Риму, польського національно-визвольного руху. При цьому важливо наголосити на тому, що взятий урядом та ієрархією Російської православної церкви курс на скасування унії виправдовувався гаслом рятування нібито зіпсованого польсько-католицьким впливом «російського» народу України від остаточної денационалізації. При цьому за мету ставилася етноконфесійна й етнокультурна інтеграція України у складі Російської імперії. Відтак, питання про «возз'єднання» уніатів із Російською православною церквою, по суті, було вирішене російським самодержавством задовго до ліквідації Греко-уніатської церкви 1839 р., а «уточненню підлягали лише засоби та заходи, за допомогою яких його передбачалося здійснити» [6, с. 30].

1834 р. почалося зніщюване світською і церковною адміністраціями Росії поступове «відновлення по Греко-уніатських церквах обрядів Богослужіння і постанов Греко-східної церкви у всій їх чистоті». Вже 7 лютого 1834 р. відбувся собор уніатського духовенства Білоруської і Литовської єпархій, постановою якого вводилися в користування служебники московського видання 1831 р., запроваджувалася перебудова уніатських церков «за греко-східними взірцями», зокрема облаштування їх іконостасами, «без яких неможливо здійснювати

східне богослужіння», а також висувалася вимога до всіх архієреїв, «щоб вони всіма силами піклуватися про відновлення східних обрядів та викорінення «зловживань» у богослужінні» [9, с. 119].

Відтак, у процесі підготовки до офіційного акту «возз'єднання» греко-уніатів Правобережжя з Російською православною церквою 1839 р. царським самодержавством здійснювалося цілеспрямоване й наполегливе викорінення звичаїв і традицій, сформованих у їхньому середовищі під впливом Греко-уніатської церкви, зокрема нищення культових речей, що зазнали виразного латинського впливу. Йдеться про ікони, органи, монстранції, бічні престоли тощо. Особливе місце серед заходів із підготовки до скасування Греко-уніатської церкви стало поступове вилучення та, зрештою, остаточне усунення з церковного вжитку її богослужбової літератури. Це було зумовлено тим, що саме вона, на переконання православної ієрархії, була головним носієм «латинських перекошень» в уніатстві.

З цього приводу зазначимо, що значна частина греко-уніатських священників не лише висловила зневагу до розпоряджень єпархіального керівництва про негайне введення в богослужбову практику московського служебника, але й виступила з відкритими протестами проти цього. Зрозуміло, що в контексті далекосяжних намірів царського уряду «возз'єднати» Греко-уніатську церкву з Російською православною, стійкість греко-уніатського духовенства, котре вперто не погоджувалося на прийняття московських служебників, підштовхнула єпархіальних чиновників до більш рішучих кроків у цьому напрямі.

Показовим у контексті силових методів запровадження московських служебників у кульгово-обрядову практику Греко-уніатської церкви є наступний інцидент. Так, аби вилучити з ужитку в Соржицькій парафіяльній церкві Сеннінського повіту старий служебник, протоіерей Васютович вирвав із нього в храмі 48 аркушів, зміст яких не узгоджувався з віровченням Православної Церкви. Зауважимо, що цей випадок набув великого розголосу і призвів до заворушень у середовищі соржицьких селян-уніатів. Про це дізнаємося з рапорту з грифом «секретно» керівника 4 округу корпусу жандармів «Про випадок у маєтку Соржицях з боку уніатів» на ім'я очільника жандармів, графа О. Бенкендорфа від 2 серпня 1838 р. Як впливало з нього, 27 травня «благочинний (Васютович. – Авт.), у церкві, у присутності парафіян, вирізав із колишнього служебника 48 аркушів, зміст яких не був у дусі Греко-східної церкви», що призвело до «ремствування і великого смутку в народі» [3, арк. 4 зв.]. Наступного дня «люди знову зібралися в церкві, перев'язали дзвони, розглядали служебник, гово-

рили Вікарному, котрий ввійшов для служіння обідні, грубощі, ... з воланням і риданнями кричали, що «нас добру не навчать». Зрештою, соржицькі селяни, перервавши богослужіння свого парафіяльного священика Квятковського зі словами «не хочемо, і ти нас в обман вводиш», вийшли всі з церкви, зачинили її і забрали ключі з собою [3, арк. 5]. 19 і 24 червня місцеві іереї переконували соржицьких парафіян відімкнути церкву, щоб провести богослужіння, однак вони, як зазначалося в рапорті, «рішуче, з брутальністю і якоюсь впевненістю у своїй правоті відмовили» [3, арк. 5 зв.]. Управитель маєтку в Соржицях Крушевський, за відсутності власників, змушений був доповісти про цей випадок у земську поліцію. Уже 5 липня земський справник Крюковський прибув у Соржиці, зустрівши на «місці пригоди», тобто біля церкви, більше 300 селян. Після довготривалих його вмовлянь, соржицькі парафіяни разом із ключами від церкви передали справнику два старих служебника та письмове прохання за підписами 167 осіб, де «вони переконували, щоб Літургію служили по-колишньому, щоб повернули їм вирвані аркуші, нарікали на Благочинного Васютовича, просили, щоб він, Васютович, був засуджений за недозволені свої дії» [3, арк. 6 – 6 зв.].

Варто наголосити, такі дії вказаного священика не були поодиноким випадком або ж винятком. Прикметно, що, виправдовуючи вчинок Васютовича, керівник Білоруської греко-уніатської єпархії єпископ Василій писав, що він «і сам так чинить під час огляду церков, у тих місцях, де священики, закоренілі вороги православ'я, не хочуть здійснювати божественної літургії за служебниками московського друку, і так наказує робити благонадійним благочинним, щоб таким чином раз і назавжди відібрати у священиків-фанатиків засоби здійснювати літургії не за обрядами східної церкви» [9, с. 208]. Отже, у практиці запровадження московських служебників у греко-уніатські богослужіння мали місце засоби примусу і сили, оскільки, за твердженням авторитетного дореволюційного історика Г. Щавельського, церковні ієрархи «не соромилися в засобах, аби завести православні служебники в уніатських церквах» [9, с. 208].

Під час радикальної нівеляції відмінностей елементів культово-обрядової практики Греко-уніатської та Російської православної церков нищився самобутній, виплеканий не одним поколінням, пласт національної культури. Адже «сліди уніатства» були насправді зримими виявами тих глибинних трансформацій, які відбулися у світоглядних орієнтирах, психології, а також художньо-естетичному просторі автотонного населення південно-західного регіону Російської імперії. У

світських властей та церковних владик, як засвідчують численні документи тієї доби, не виникало думок з приводу того, що ті ікони, сповідальні, монстранції тощо – невід’ємна складова історичної пам’яті народу, важливий компонент його духовної культури, який дозволяє підтримувати неперервність етнічної еволюції, передання її надбань наступним поколінням. І в цьому, зрештою, немає нічого дивного, адже метою великоросійського самодержавства була саме деетнізація населення, тобто сприяння втраті народом його прикметних рис, зокрема рідної мови, традицій і звичаїв у сакральній царині, а відтак з часом і етнічної ідентифікації [7, с. 160 – 161].

Саме тому стихійні протести пересічних греко-уніатських парафіян досить часто переростали в локальні масові акції суспільної непокори. Так, значного резонансу набуло «буйство» мешканців декількох сіл Овруцького повіту. Як дізнаємося із секретного листа Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Бібікова, надісланого шефові жандармів графу Бенкендорфу від 15 жовтня 1838 р., цей «непослух» відбувся під час облаштування тамтешніх греко-уніатських церков, зокрема «закінчення спорудження вівтаря за обрядом Греко-східної церкви, зняттям з Престолу ікони Богоматері з кіотом і встановлення її за Престолом» [4, арк. 1, 3 зв.]. З цього листа випливало, що 8 жовтня в село Ходаки Овруцького повіту прибули греко-уніатські священники Буткевич і Красовський, «призначені для переробки Греко-уніатських церков», котрих супроводжував, згідно з приписом Житомирського військового губернатора, овруцький справник. Завітавши до оселі сільського священника Августина Кондратовича, вони «запросили» його відслужити в церкві вечірню. Однак, як було сказано в цьому документі, «одразу після цього дружина Кондратовича стала кричати і плакати, благаючи свого чоловіка, щоб він не служив вечірні» [4, арк. 1 зв.]. На її лемент почав збиратися натовп жінок. Вони «вдарили в набат, і на дзвін зібралося більше 200 жінок і декілька чоловіків» [4, арк. 3 зв.]. Дізнавшись про мету приїзду духовних і цивільного чиновників, «весь натовп кинувся, під керівництвом декількох шляхтичів, на будинок Священника, розламав двері і вікна, увірвався в будинок, витягнув священників Буткевича і Красовського на двір, заподіяв їм і писареві при Справникові побиття, а самого Справника арештував на декілька годин» [4, арк. 1 – 1зв.].

Особливе «хвилювання» було помічене також у Колінській парафії, віряни якої, як зазначалося в рапорті Овруцького земського справника, направленого Житомирському військовому губернаторові Маслову, «виявляють неблагонамірність і буйство з приводу введен-

ня в їх церквах богослужіння за обрядом церкви Греко-східної» [4, арк. 10]. З нього також дізнаємося, що мешканці сіл Купча і Горбачів «взяли священника Красовського, яким були незадоволені через те, що він... служив божественну літургію за обрядом Греко-східної церкви, водили і били по всьому селу, бажаючи його спочатку втопити, а потім відрубати Голову» (Виділено в документі. – Авт.) [4, арк. 12].

Зрозуміло, що реакція цивільних керівників краю на ці гострі інциденти не забарилася. Показово, що Житомирському військовому губернаторові генерал-майору Маслову, котрий одразу виїхав на місце «буйства» «для вжиття належних заходів для приведення в покірність збуджених селян і шляхти», генерал-губернатор Д. Бібіков рекомендував провести їх «утихомирення», «якщо буде визнавати потрібним, за допомогою військової сили» [4, арк. 1 зв.]. Для цього губернське керівництво розпорядилося, щоб керівник 8 піхотної дивізії генерал-лейтенант Панютін «підготував» дві роти солдат [4, арк. 8 зв. ч–9].

Наступне зініційоване цивільною владою слідство по справі «буйства» селян Овруцького повіту з'ясувало, що «найголовнішим приводом їх було невігластво, нерозуміння і побоювання зміни релігійних обрядів, і зрештою, закостеніла схильність їх до зухвалості і свавілля» [4, арк. 4–4 зв.]. З огляду на це, адміністрація краю окремих учасників акції протесту взяла під особливий поліцейський нагляд, а «головних зачинщиків» було ув'язнено в «тюремному замку» м. Овруч [4, арк. 4 зв.]. Водночас, «аби покласти рішучий край подібним безчинствам», Житомирський військовий губернатор розпорядився «влаштувати в церкві все те, що належить за обрядом Греко-східної церкви». Як випливало із секретної записки генерал-губернатора Д. Бібікова графові Бенкендорфу від 18 жовтня 1838 р., цей припис «виконаний був без шуму і з дотриманням тиші і спокою» [4, арк. 5].

Досить швидко «приборкані» та врегульовані вияви соціального незадоволення тим не менше були взяті до уваги цивільною владою. Намагаючись уникнути хвилі протестів греко-уніатських парафіян Правобережжя в надто, як виявилось, делікатній справі переобладнання їх сакральних споруд за «православним стандартом», російський царат надалі проводив досить обережну політику їх реорганізації. Чи найголовнішим із чинників, який спонукав світське і церковне керівництво до доволі обережного (хоча й настійливого) викорінення численних «латинських перекручень» в інтер'єрах греко-уніатських культових споруд була не повага до специфіки духовно-культурного життя автохтонного населення Правобережжя, а усвідомлення небезпечності масових актів соціального незадоволення.

Водночас окремі справи фонду «Третье Отделение Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. 4 экспедиция» Державного архіву Російської Федерації дають змогу відтворити достовірну картину «часткових приєднань» греко-уніатів до православ'я, що іноді виливалися в акції протесту проти них як з боку греко-уніатського духовенства, так і мирян. Так, як впливало з рапорту штаб-офіцера корпусу жандармів підполковника Куцинського вищому керівництву від 28 лютого 1836 р., греко-уніатські парафіяни села Городок Мстиславського повіту «в кількості більше 100 душ виявили бажання прийняти Панівне в Імперії віросповідання». Однак, зібравшись 19 січня в церкві, селяни не допустили внесення до неї води для освячення. Навіть вмовляння поміщика Хаметіна не змогли їхньої зятості. А втручання «озброєної команди», тобто військових, призвело до того, що «деякі селяни, не погоджуючись прийняти Греко-російську віру, зібрались біля церкви з кілками, вдарили в набат, відбулася між ними і солдатами бійка, ... і декілька селян сильно побиті, особливо двоє, життя яких знаходиться в небезпеці» [1, арк. 1 – 2 зв.]. Водночас у секретному листі міністра внутрішніх справ до Могилевського цивільного губернатора від 28 квітня 1836 р. йшлося про те, що греко-уніатські селяни Бичанського і Ректянського державних поселень в кількості 1619 осіб обох статей «виявили бажання прийняти православ'я». У зв'язку з цим на підмогу протоіерею, котрий був призначений для «навернення» цих селян на «благочестя», тобто православ'я, «на місце» виїхала спеціальна комісія у складі городничого, повітового стряпчого і асесора Державної Палати. Саме вони стали свідками того, що селяни спочатку виказували свою готовність прийняти православ'я, однак коли православний священик «приступив до обряду приєднання», то парафіяни оголосили, що приєднуються лише в тому випадку, «якщо приєднається разом з ними і священик їхній, котрий ласкавим поводженням з ними і зразковою поведінкою своєю встиг викликати до себе любов їхню і прихильність» [2, арк. 14]. Вмовляння селян членами комісії не дало жодних результатів. Відтак, не маючи змоги «навернути» їх без «особливих» заходів, чиновники звернулися до православного духовного відомства з проханням припинити їхні повноваження по цій справі. Відповідальні за неї особи згодом визнали, що «захоплені старанням, випустили з уваги правила мудрої віротерпимості» [2, арк. 15].

Отже, невід'ємним елементом процесу підготовки до офіційного «возз'єднання» греко-уніатів з Російською православною церквою 1839 р. стало нищення відмінностей культово-обрядової практики

православ'я та уніатства і їхня уніфікація. Особливе місце серед цих підготовчих заходів стало поступове вилучення та, зрештою, остаточне усунення з церковного вжитку греко-уніатської богослужбової літератури, зокрема служебників, а також введення замість них їх відповідників московського видання 1831 р.

Запровадження московських служебників у культово-обрядову практику Греко-уніатської церкви зіштовхнулося з низкою перешкод, що суттєво загальмували цей процес. Чи не найбільше перепон для «ревнителів православ'я» у справі запровадження московських служебників у богослужбову практику греко-уніатських церков створило парафіяльне духовенство, оскільки значна частина греко-уніатських кліриків розглядала прийняття нею московської богослужбової літератури як фактичне їх приєднання до православ'я. Саме тому настирливість церковного чиновництва у цій справі наштовхнулася не тільки на відверте ігнорування його розпоряджень рядовим уніатським кліром, але й відкриті протести проти цього нововведення.

Водночас показовою в контексті розгортання великоімперської політики етнокультурної асиміляції правобережних теренів періоду правління імператора Миколи I стала також галузь сакрального зодчества. Особливо виразно це проявилось в галузі храмобудівництва Греко-уніатської церкви. Досягнення повної відповідності елементів її культово-обрядової практики «православному стандарту» стало одним із пріоритетних завдань світської та церковної адміністрації на шляху до завершення «возз'єднання» цієї церкви з Російською православною 1839 р.

Справа переобладнання уніатських культових споруд «на греко-східний взірець», з огляду на низку чинників, не завжди давала очікувані владою результати. Це було зумовлене не лише її недостатнім фінансовим забезпеченням, але й виявами як пасивного, так і активного протесту мирян проти цього. Саме тому процес опорядження греко-уніатських церков Литовської та Білоруської єпархій та «відновлення чистоти богослужіння» в них відбувався за безпосередньої участі цивільних владних структур регіону та повсякчасного контролю з їхнього боку.

Список використаних джерел:

1. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (далі – ГАРФ), ф. 109. Третье Отделение Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. 4 экспедиция, оп. 176. 1836 г., спр. 74. О беспорядках при обращении Униатов к Православию.

2. ГАРФ, ф. 109, оп. 176. 1836 г., спр. 83. О присоединении Униатов Бычанского и Ректыанского Староств к Православию.

3. ГАРФ, ф. 109, оп. 178. 1838 г., спр. 165. О неблагоразумных действиях Униатского священника Васютовича.

4. ГАРФ, ф. 109, оп. 178. 1838 г., спр. 197. О буйстве жителей села Ходаки, в Овручском уезде, при устройстве в Униатских Церквах порядка православной Церкви.

5. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.

6. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): Монографія / Н. Г. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.

7. Стоколос Н. Г. Драма Церкви (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань): Монографія / Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 320 с.

8. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 324 с.

9. Щавельский Г. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839 г.г.) / Г. Щавельский. – СПб. : Типография «Сельского вестника», 1910. – 380 с. + 84 с.